

SPIS TREŚCI

Karolina Jara, Aleksandra Paradowska

**„Urbanistyka i architektura okresu III Rzeszy w Polsce” –
wprowadzenie i rekonesans badawczy / 7**

Niels Gutschow

**Uwagi o docieraniu do dokumentów i materialnego dziedzictwa
świadczących o germanizacji polskich ziem / 23**

Aleksandra Paradowska

**Architektura, historia i ich propagandowe obrazy
w Kraju Warty / 35**

Hanna Grzeszczuk-Brendel

„Na miarę człowieka” – architektura nazistowska w Poznaniu / 67

Karolina Jara

**Architektura III Rzeszy na Śląsku a planowanie
na „Niemieckim Wschodzie” / 91**

Żanna Komar

**Architektura okresu okupacji w Krakowie.
Zarys problematyki badawczej / 119**

Wojciech Szymański

**Wernakularyzm, małopolski *Heimat* i nauki pomocnicze
w badaniach nad architekturą dla III Rzeszy / 143**

Jagoda Załęska-Kaczko

**Architektura publiczna i urbanistyka Gdańska
w latach 1933-1945 / 175**

Jan Salm

**Architektura i urbanistyka lat 1933-1945
w Prusach Wschodnich. Charakterystyka zjawiska,
główne potrzeby i wątki badawcze / 209**

Karolina Jara
Aleksandra Paradowska

„Urbanistyka i architektura okresu III Rzeszy w Polsce” – wprowadzenie i rekonesans badawczy

Temat urbanistyki i architektury okresu III Rzeszy na terenach obejmujących dzisiejszą Polskę od końca poprzedniego wieku jest przedmiotem badań naukowych, zaś w ostatnich latach nastąpił ich intensywny rozwój. W dniu 24 czerwca 2017 roku zorganizowałyśmy w Poznaniu konferencję poświęconą temu zagadnieniu, podczas której po raz pierwszy powstało forum wymiany myśli i doświadczeń między przedstawicielami różnych ośrodków. Idea spotkania zrodziła się podczas seminariów tworzonych przez nowo wówczas powstałą Pracownię Badań nad Urbanistyką i Architekturą Nowoczesną Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego. Prowadzone przez nas projekty badawcze wpłynęły na wykształcenie się jednego z ważniejszych profili Pracowni. Naszym partnerem zostało Centrum Kultury Zamek w Poznaniu, które wchodzi w dialog z historią zajmowanego przez siebie budynku. Mieliśmy okazję obradować w przestrzeni dawnego gabinetu Adolfa Hitlera, zrealizowanego w ramach przebudowy zamku w czasie okupacji, którego forma architektoniczna pozostała niezmienną do dnia dzisiejszego. Konferencja cieszyła się zainteresowaniem nie tylko środowiska naukowego, ale także szerokiej publiczności, potwierdzając rosnącą potrzebę debaty nad spuścizną architektoniczną III Rzeszy. Wystąpienia

wyłoszone podczas tego spotkania stały się podstawą artykułów opublikowanych w tym tomie. Równocześnie ukazują się w wersji angielskiej na łamach pisma *kunsttexte.de*¹.

Badacze obecni podczas poznańskiej konferencji stali się uczestnikami także kolejnych spotkań poświęconych tej tematyce. W grudniu 2018 roku Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie zorganizowało obrady wokół tematu „Kłopotliwego dziedzictwa Trzeciej Rzeszy w Polsce”². Z kolei na październik 2019 roku planowana jest konferencja w Berlinie, organizowana przez tamtejsze Centrum Badań Historycznych Polskiej Akademii Nauk i Niemiecki Instytut Historyczny w Warszawie, zaś na grudzień spotkanie w Instytucie Historii Sztuki w Bernie³. W ten sposób zapoczątkowana w Poznaniu idea znajduje oddźwięk w coraz szerszych kręgach badaczy, przyczyniając się do zintensyfikowania wymiany wiedzy na arenie międzynarodowej.

Pierwszy człon tytułu książki: „Urbanistyka i architektura okresu III Rzeszy” został sformułowany z potrzeby stworzenia możliwie szerokiego pojęcia. Naszym celem było ujęcie wielopłaszczyznowych inicjatyw projektowych podejmowanych przez Niemców na ziemiach polskich. Zależało nam na uwzględnieniu nie tylko monumentalnych przedsięwzięć przebudów miast oraz budynków publicznych, z jakimi kojarzone jest powszechnie stosowane pojęcie „urbanistyki i architektury nazistowskiej”, ale także szeroko rozumianego planowania. W tych ramach znalazły się takie dziedziny jak architektura

¹ The Urban Planning and Architecture of the Period of Third Reich in Poland, red. Karolina Jara, Aleksandra Paradowska, *Kunsttexte/Ostblick*, Nr. 3/2019: www.kunsttexte.de/ostblick.

² Więcej na stronie: <http://mck.krakow.pl/konferencje/klopotliwe-dziedzictwo-trzeciej-rzeszy-w-polsce> (dostęp: 01.08.2019).

³ Konferencja w Berlinie nosi tytuł: „Planowanie Nowego Wschodu. Architektura i urbanistyka pod okupacją niemiecką w Europie Środkowo-Wschodniej” <http://www.cbh.pan.pl/pl/wydarzenia/planowanie-nowego-wschodu-architektura-i-urbanistyka-pod-okupacja%C4%85-niemieck%C4%85> (dostęp: 01.09.2019), zaś Berneńska: Digital Humanities und die 'Messbarkeit' des NS-Regimes, <https://www.hsozkult.de/event/id/termine-39912> (dostęp: 1.08.2019).

mieszkalna, infrastruktura komunikacyjna oraz architektura wnętrz. Innymi słowy, w pojęciu zawartym w tytule mamy na myśli budowanie i projektowanie w szerokim znaczeniu, a zarazem uwzględnienie całego spektrum narracji z nimi powiązanych, tworzących nowy obraz zawłaszczonej przestrzeni. W tym najważniejsze stało się pokazanie działań Niemców w kontekście ich wcześniejszych doświadczeń kolonizacji i ekspansji na Wschód, zintensyfikowanych w ramach polityki okupacyjnej. Warto przy tym zaznaczyć, że stosujemy wymiennie określenia: architektura III Rzeszy, architektura nazistowska, choć ich zakres znaczeniowy jest różnie definiowany przez badaczy. Do tej problematyki odwołują się także autorzy w tym tomie (Hanna Grzeszczuk-Brendel, Wojciech Szymański). Trudności w stosowaniu pojęć wiążą się także z faktem, iż w okresie okupacji także wielu polskich architektów pozostało aktywnych w swoim zawodzie, np.: prowadzili podziemną działalność lub byli angażowani przez władze okupacyjne.

Drugi człon tytułu odnosi się do zakresu terytorialnego, obejmującego obszar dzisiejszej Polski, na który składają się (il. 01):

- Obszar II RP, który znalazł się pod niemieckim panowaniem w 1939 roku: dawne województwo poznańskie oraz części województw pomorskiego, warszawskiego i łódzkiego – wcielone do Rzeszy i skupione w granicach Reichsgau⁴ Wartheland⁵, prawie całe województwo kra-

⁴ Nazwa *Reichsgau* oznaczała państwowy okręg administracyjny, którego granice pokrywały się z granicami okręgu partyjnego (*Gau*) i wiązała się ze skupieniem władzy w rękach namiestnika Rzeszy (*Reichsstatthalter*), który zwykle był również Gauleiterem. Ostatecznie status ten został nadany tylko terenom przyłączonym do Rzeszy Niemieckiej po 1937 roku. Z terenów położonych w granicach obecnej Polski otrzymały go Wartheland (początkowo Gau Posen) oraz Danzig-Westpreußen (początkowo Gau Westpreußen).

⁵ Wymienne nazwy: Warthegau, Wartheland – przyjęte zostały w literaturze przedmiotu w tych dwóch wersjach historycznych, a także polskim tłumaczeniu jako Kraj Warty. Podobnie także inne nazwy jednostek administracyjnych funkcjonują w polskich tłumaczeniach, w tym przede wszystkim Generalgouvernement jako Generalne Gubernatorstwo.

kowskie, kieleckie i lubelskie, a także części województwa lwowskiego i łódzkiego, z których utworzono jednostkę o statusie okupowanym, stanowiącą zaplecze dla Rzeszy – Generalgouvernement⁶, oraz województwo pomorskie i skrawek warszawskiego, które po połączeniu z Wolnym Miastem Gdańsk i zachodnim fragmentem Reichsgau Ostpreussen (Regierungsbezirk Westpreußen) zintegrowano w ramach nowego Reichsgau Danzig-Westpreussen;

- obszar większości przedwojennych niemieckich jednostek administracyjnych położonych przy wschodniej granicy III Rzeszy: Gau Ostpreussen, Gau Niederschlesien, Gau Oberschlesien⁷, które w 1939 roku poszerzono o fragmenty polskich województw II Rzeczypospolitej: pomorskiego, warszawskiego, białostockiego, śląskiego, małopolskiego, kieleckiego. W książce pominięte zostało jedynie znajdujące się w dzisiejszej Polsce Pomorze Zachodnie – czyli większość obszaru Gau Pommern oraz niewielki obszar zachodniej Polski, stanowiący niegdyś część Gau Mark Brandenburg.

Zarysowane w taki sposób historycznie zmienne podziały wpływają na różnice w zakresie chronologicznym. Ziemie tworzące Rzeszę Niemiecką należy ujmować w granicach czasowych 1933-1945, podczas gdy tereny przedwojennej Polski dopiero od początku ich okupacji, tj. w latach 1939-1945.

Takie ujęcie terytorialnie i czasowe umożliwia wypełnienie luki w dotychczasowych badaniach nad urbanistyką i architekturą III Rzeszy, w których brakuje szczegółowych ustaleń zarówno odnośnie ziem dzisiejszej Polski, jak i samych wschodnich jednostek administracyjnych Rzeszy (il. 02). Jest to także dobry punkt wyjścia dla dalszych dociekań na temat innych

⁶ Za wyjątkiem włączonego do tej jednostki w 1941 roku Distrikt Galizien.

⁷ Do 1941 roku obie ostatnie wymienione jednostki funkcjonowały jako Gau Schlesien.

II.01. Ziemie polskie pod okupacją niemiecką podczas II wojny światowej, koncepcja: K. Jara, A. Paradowska, autor grafiki: K. Wachowiak.

terenów, które nie zostały tu uwzględnione. Podobnie jak wspomniane ziemie Pomorza Zachodniego – Gau Pommern, na opracowania czekają również tereny części Reichsgau Westpreussen, którego północny fragment znajduje się obecnie w okręgu kaliningradzkim. Badań wymagają też przedwojenne polskie ziemie, które były okupowane w 1941 roku,

II. 02. „Budowa Wielkiej Rzeszy Niemieckiej od 1933 roku”, ok. 1941.
Zbiory A. Paradowskiej.

a które w całości lub częściowo znajdują się obecnie w Polsce lub za jej wschodnią granicą⁸.

Spojrzenie z perspektywy podziałów historyczno-administracyjnych uświadamia, że kluczową kwestią dla zrozumienia mechanizmów niemieckiego planowania jest uwzględnienie odmiennej sytuacji wcielonych do III Rzeszy i okupowanych terenów II Rzeczypospolitej w stosunku do ziem innych państw

⁸ Chodzi o następujące tereny:

- dawne województwa tarnopolskie i stanisławowskie oraz wschodnią część województwa łwowskiego, tworzące Distrikt Galizien, dołączony do Generalgouvernement w 1941 roku (obecnie tereny Ukrainy);
- przedwojenne województwo białostockie i część poleskiego – Bezirk Białystok podlegający Gau Westpreussen (na obecnej Białorusi i Litwie);
- województwa wołyńskie i poleskie – Reichskommissariat Ukraine;
- województwa wileńskie i nowogrodzkie – Reichskommissariat Ostland.

europijskich, np. obszarów czeskich czy francuskich. Tam nie miały bowiem miejsca na tak ogromną skalę jak w Polsce bezwzględne działania dotyczące miejscowej ludności, jak wysiedlenia, eksterminacja, grabież mienia i wykorzystywanie więźniów oraz byłych jeńców jako darmowej siły roboczej.

Podążanie śladami niemieckiego projektowania wymaga brania pod uwagę także różnej sytuacji poszczególnych jednostek administracyjnych utworzonych z terenów II Rzeczypospolitej. Z perspektywy niemieckich władz odmienne zadania stawiano w okręgach administracyjnych, do których przyłączono jedynie fragmenty polskich ziem, inne w Kraju Warty, składającym się wyłącznie z polskich terenów, a jeszcze inne w Generalnym Gubernatorstwie – terenie o statusie okupowanym. Na podstawie już pobieżnego przeglądu literatury i archiwaliów widać wyraźnie, że działalność Niemców w dziedzinie projektowania miała najbardziej kompleksowy charakter na tych obszarach, które w różnych momentach dziejowych znajdowały się wcześniej pod niemieckim panowaniem. Prace projektowe opierały się zatem na niemieckich doświadczeniach z przeszłości, w tym głównie nieodległych czasowo doświadczeniach zaborów. Istotny fundament dla podejmowania decyzji tworzyły wpisane w niemiecką kulturę i naukę idee *Drang nach Osten* i *Mittleuropa*⁹ oraz badania w nurcie *Ostforschung*. Zależności historyczne były jednym z istotnych tematów rozważań niemieckich planistów¹⁰. Propozycje projektowe wysuwano w oparciu o posiadane już dane na temat opanowanego obszaru, aby służyły legitymizacji aktualnej władzy. Na pozostałych terenach prace planistyczne dotyczyły głównie największych miast bądź wybranych regionów.

⁹ Koncepcja *Mittleurop*y (Europy Środkowej), która wyrosła na gruncie ruchu *volkistowskiego* jeszcze w Cesarstwie Niemieckim, została tu przywołana w odniesieniu do planów niemieckiej ekspansji w czasie I wojny światowej. Pojęcie to bywa również stosowane w innych kontekstach, zob.: COOK/STEVENSON, 407.

¹⁰ Szerzej na ten temat por. artykuły K. Jary i A. Paradowskiej w niniejszym tomie.

Uwzględnienie terenów polskich daje możliwość zmiany optyki postrzegania historii urbanistyki i architektury Trzeciej Rzeszy. Mamy tu na myśli skupienie uwagi nie tyle na centrach władzy, ile na terenach zdobywanych i zawłaszczanych, które dopiero miały zostać zintegrowane z tzw. „starą Rzeszą”. Przykładowo, kolonizacja ziem wcielonych (w tym przede wszystkim Warthegau) pokazuje, do jakiego stopnia uwikłana w sterowanie społeczeństwem była architektura mieszkaniowa. Osiedla budowane według norm stosowanych powszechnie w całym państwie niemieckim, na ziemiach polskich zyskiwały dodatkowe znaczenie. Tu były bowiem już nie tylko odpowiednią ramą do życia dla określonej normami rodziny, ale także enklawami przeznaczonymi wyłącznie dla Niemców. Tym samym stanowiły bezpośredni efekt radykalnej polityki przesiedleńczej i segregacji zgodnie z kategoriami ideologii rasy. Dopiero zatem spojrzenie na polskie tereny uwidacznia w pełni szerokie wykorzystanie architektury mieszkalnej III Rzeszy jako narzędzia polityki.

Układ artykułów w tomie został ustalony w odniesieniu do porządku geograficznego i problemowego, a zarazem poprzedzony komentarzem Nielsa Gutschowa, pioniera badań nad architekturą na polskich ziemiach okupowanych. Na samym początku znalazły się teksty poświęcone terenowi Kraju Warty autorstwa Aleksandry Paradowskiej oraz Hanny Grzeszczuk-Brendel. W pierwszym z nich głównym przedmiotem zainteresowania jest tradycja germanizacji polskich ziem i jej odzwierciedlenie w praktyce projektowej okresu II wojny światowej. Drugi odnosi się do budownictwa mieszkaniowego na terenie Poznania. Autorka pokazuje, w jaki sposób ta dziedzina była powiązana z różnymi aspektami ideologii nazistowskiej i mechanizmami sterowania społeczeństwem. Doświadczenia z przeszłości stanowiły też ważny aspekt planowania na Śląsku. Położenie na rubieżach III Rzeszy i wynikające stąd konsekwencje dla wizji architektonicznej tego terenu stały się głównym przedmiotem namysłu Karoliny Jary. Kolejnym ob-

szarem jest Generalne Gubernatorstwo. Żanna Komar przedstawiła przyczynek do badań nad Krakowem, ze szczególnym uwzględnieniem projektów Huberta Rittera, a równocześnie opisała, w jaki sposób kształtowały się instytucjonalne zależności tworzenia projektów i ich realizacji. Wojciech Szymański zaproponował nowe spojrzenie na wybrane realizacje niemieckie w tym mieście. Ponadto przedstawił nową propozycję interpretacji wernakularyzmu w architekturze, uwzględniającą wykorzystanie kontekstów kulturowych i etnograficznych w propagandzie niemieckiej. Ostatnie dwa artykuły mają charakter studiów dokumentacyjnych. Jagoda Załęska-Kaczko szczegółowo odtwarza przedsięwzięcia planowane i realizowane w Gdańsku, wcielonym do Rzeszy w 1939 roku w ramach nowo utworzonego Reichsgau Danzig-Westpreussen. Wydanie zamyka tekst Jana Salma, nakreślający problematykę badań architektury III Rzeszy w Gau Ostpreussen, w którym autor formułuje postulaty dla badaczy na przyszłość, istotne również w odniesieniu do innych obszarów.

Zawartość książki koresponduje zatem z określonym na początku celem, otwarcia nowego etapu badań nad architekturą III Rzeszy na obecnych ziemiach polskich. Chodzi tu zarówno o kwestie badań podstawowych, jak i podjęcie dyskusji nad problemami metodologicznymi. Równoległe niniejsza publikacja wpisuje się w szereg podejmowanych obecnie inicjatyw translatorskich i badawczych. Na przyszły rok planowane jest wydanie polskiej edycji książki *Ordnungswahn. Architekten planen im eingedeutschten Osten 1939-1945* Nielsa Gutschowa przez Niemiecki Instytut Historyczny w Warszawie (red. A. Paradowska, A. Wienert). W przygotowywaniu znajduje się także książka A. Paradowskiej na temat Kraju Warty, jak również dysertacje doktorskie K. Jary na temat terenów Śląska oraz J. Załęskiej-Kaczko poświęconej Gdańskowi. Prace te stopniowo zapełnią pole badań nad architekturą III Rzeszy i tym samym otwierają coraz to nowe ujęcia tematu. W nawiązaniu do nich należałoby równocześnie stwo-

rzyć korpus podstawowych danych odnośnie poszczególnych obiektów zrealizowanych i planowanych na terenie Polski, które istnieją od lat w odniesieniu do obecnego terenu Niemiec¹¹. Dopiero wówczas możliwe będzie dokładniejsze przyjrzenie się mechanizmom okupacyjnego projektowania i stworzenie całościowego obrazu zjawiska. Na obecnym etapie badań wiele kwestii wciąż wymaga odczytania; trudne do zrozumienia są przede wszystkim procesy wydawania decyzji oraz finansowania przez różnorodne niemieckie instytucje i stojących na ich czele dygnitarzy. Szczególnie od 1939 roku widoczny jest wyraźnie chaos kompetencyjny.

Treści poszczególnych artykułów tomu odnoszą się do dotychczasowych publikacji, jakie pojawiły się w ostatnich trzech dekadach. W Polsce pierwszą książką opisującą sztukę III Rzeszy w sposób przekrojowy była *Sztuka III Rzeszy* Piotra Krakowskiego z 1994 roku, która wywarła niewątpliwy wpływ na zainteresowanie tematem na gruncie krajowym, choć nie obejmowała swoim zakresem ziem polskich¹². W tym samym okresie badania odnośnie samej architektury, dotyczące wyłącznie ziem polskich okupowanych i wcielonych, rozwinęły się na gruncie niemieckim, przede wszystkim za sprawą pionierskich publikacji wspomnianego już Nielsa Gutschowa na temat Warszawy i terenów „niemieckiego Wschodu”¹³. Należy w tym miejscu podkreślić, że to właśnie Gutschow po raz pierwszy zajął się tym zagadnieniem, które wcześniej bywało jedynie sygnalizowane w publikacjach przekrojowych.

W kontekście szeroko rozumianej historii architektury okres III Rzeszy wymaga szczególnego podejścia, co też zajmujący się nim autorzy podkreślają w różny sposób. Do powszechnego obiegu weszło już przede wszystkim wprowadzone przez Gutschowa określenie „Ordnugswahn” – „ob-

¹¹ Podstawową publikacją tego typu jest: WEIHMANN 1998.

¹² KRAKOWSKI (1994).

¹³ GUTSCHOW (2001); DURTH/GUTSCHOW (1993); GUTSCHOW/KLAIN (1994); GUTSCHOW/KLAIN (1995).

sesja porządku”, oddające dążenia niemieckich architektów podczas wojny, widzianych przez autora jako „przedłużenie ręki władzy”¹⁴. Podążanie takim tropem wymaga spojrzenia uwzględniającego różnorodne uwarunkowania historyczne i kulturowe, a spośród nich podkreślenia, że niemieckie planowanie było nierozzerwalnie związane z eksploatacją podbitych terytoriów¹⁵. Pod tym pojęciem kryło się wiele elementów bezwzględnej polityki: eksterminacja ludności, wysiedlenia, przymusowa praca, grabież mienia, wyzysk gospodarczy. W tym też kierunku podążają badania nestora polskiej historii architektury – Tadeusza Baruckiego. W syntetycznym opracowaniu podkreśla on perspektywę, u podstaw której stoi ogrom strat osobowych (także wśród architektów) i materialnych (skutki działań wojennych)¹⁶. Spojrzenie Baruckiego ujawnia przy tym wiele uwarunkowań i oddaje skomplikowanie zjawiska – w tym także zależności związane ze stroną rosyjskich okupantów. Dopelnieniem tego obrazu jest spojrzenie na temat polskiego projektowania podczas wojny, jak dotąd opracowane jedynie w odniesieniu do nielicznych miast polskich¹⁷.

Dominująca w publikacjach na temat architektury nazistowskiej jest perspektywa dużych miast, odzwierciedlająca jeden z głównych priorytetów planistycznych narodowo socjalistycznego reżimu. Różne aspekty planowania zostały opisane w odniesieniu do miast dzisiejszej Polski, często z punktu widzenia biografii architektów odpowiedzialnych za ich tworzenie: Gdańska¹⁸, Gdyni¹⁹, Szczecina²⁰, Łodzi²¹, Pozna-

¹⁴ GUTSCHOW (2001); por. także eseje w książce: NERDINGER (2014).

¹⁵ Powiązanie produkcji obozów oraz realizację monumentalnych przedsięwzięć Trzeciej Rzeszy szczegółowo opisuje: JASKOT (2000).

¹⁶ BARUCKI (2014).

¹⁷ Na ten temat pisali: BARUCKI (2014); DURTH/GUTSCHOW (1995), a także badaczki: POPIOLEK (2018); PARADOWSKA (2017).

¹⁸ BERNHARDT (2015); PUSBACK (2006); PERZ (2009).

¹⁹ OMILANOWSKA (2012).

²⁰ BERNHARDT (2003).

²¹ BOLANOWSKI (2013).

nia²², Wrocławia²³, Warszawy²⁴, Krakowa²⁵ i Torunia²⁶. Spośród wymienionych najbardziej syntetyczny charakter mają książki poświęcone Łodzi i Wrocławiu. Kolejnym krokiem w uzupełnianiu badań o charakterze przyczynowym jest uwzględnienie funkcjonowania miast w kontekście całych regionów, znajdującej odzwierciedlenie w planowaniu przestrzennym i architektonicznym²⁷. W tym tonie utrzymana jest znaczna część publikacji w tej książce.

Szczególnym miejscem na mapie jest Auschwitz, w którym ściśle splotło się projektowanie obozu i miasta. Jest to niewątpliwie miasto-symbol zagłady, stąd też literatura na jego temat jest szczególnie obfita²⁸. Pozostałe obozy także posiadają swoje opracowania, jednakże jest ich stosunkowo mniej²⁹. Historia obozów i pracy przymusowej wiąże się bezpośrednio z projektowaniem obiektów przemysłowych oraz infrastruktury kolejowej³⁰. W tym przypadku po raz kolejny widać, jak różne dziedziny planowania, pozornie neutralne, były ze sobą ściśle połączone. Dużym zainteresowaniem cieszą się objekty o znaczeniu strategicznym i militarnym, zwłaszcza w literaturze popularnej³¹.

²² GRZESZCZUK-BRENDEL (2012); GRZESZCZUK-BRENDEL (2005); KODYM-KOZACZKO (2017) – tam także zob. szerszą listę prac autorek.

²³ DOBESZ (1999) i inne publikacje tego autora; JARA (2016).

²⁴ GUTSCHOW (1994); POPIOLEK (2017). Na temat niemieckich projektów dla Warszawy w szerszym kontekście pisze również: NEMEC (2018).

²⁵ PURCHLA (2005). Na temat innych prac dotyczących Krakowa zob. artykuł Żanny Komar w niniejszym tomie.

²⁶ BIRECKI (2011), s. 34-75.

²⁷ Od niedawna przedmiotem opracowań badaczy są także małe miejscowości i wsie. Por. np.: JARA (2016); GÓRZYŃSKI (2013); LESIAKOWSKI (2015); PARADOWSKA, Polskie drogi (2016); PARADOWSKA, Wyjątkowe zadania (2016).

²⁸ STEINBACHER (2012); STEINBACHER (2005); DWORK/PELT (2002); GUTSCHOW (2001), S. 77-143; GUTSCHOW/KLAIN (1993), s. 99-112.

²⁹ WIENERT (2018) – tam także por. spis pozostałej literatury dot. obozów.

³⁰ PSZCZÓŁKOWSKI (2012); URBANIAK (2010).

³¹ Por. publikacje na temat Wilczego Szańca, sztolni w Walimiu czy Międzyrzeckiego Regionu Umocnionego.

Dotychczasowa literatura przedmiotu, a szczególnie publikacje z ostatnich lat wpłynęły na wyraźny wzrost świadomości odnośnie terenów wcielonych i okupowanych w czasie II wojny światowej, wcześniej nieuwzględnianych. W rezultacie są one coraz częściej opisywane w pracach z historii architektury i planowania przestrzennego o charakterze przekrojowym³². Mamy nadzieję, że także przyszłe badania na temat architektury III Rzeszy na terenie dzisiejszych Niemiec będą odnosiły się do ustaleń na temat okupacyjnego planowania na polskich ziemiach, a niniejsze opracowanie będzie stanowiło wsparcie w tym zakresie. W tym planowaniu skupiają się bowiem niczym w soczewce wszystkie aspekty niemieckiej polityki czasów III Rzeszy.

Tom nie mógłby się ukazać, gdyby nie wsparcie wielu osób i instytucji. W pierwszej kolejności podziękowania składamy naszym recenzentom – prof. Agnieszce Zabłockiej-Kos oraz prof. Hubertowi Orłowskiemu. Wyrazy wdzięczności kierujemy także ku autorowi słowa wstępnego do naszej publikacji – prof. Nielsowi Gutschowowi, który od początku naszych badań wspomaga nas w poszukiwaniach i niezmiennie prowokuje do stawiania nowych pytań. Konferencja nie mogłaby się odbyć, gdyby nie życzliwe wsparcie Centrum Kultury ZAMEK w Poznaniu, w tym przede wszystkim kierującej tą instytucją Anny Hryniewieckiej oraz pracownicy Działu Projektów Interdyscyplinarnych – Marii Fenrych. Z kolei finansowe wsparcie wydania publikacji w polskiej i angielskiej edycji zawdzięczamy Uniwersytetowi Wrocławskiemu oraz Uniwersytetowi Artystycznemu w Poznaniu. W zakresie prac nad angielską edycją dziękujemy dr Katji Bernhardt, która zaprosiła nas jako gościnne redaktorki do wydania tomu w piśmie

³² Wyjątek spośród dawnych publikacji stanowi książka Anny Teut: TEUT (1967), s. 342-365. W ramach zbioru dokumentów autorka uwzględniła także dokumenty poświęcone kolonizacji Wschodu. W ostatnio wydanych książkach ziemie polskie pod okupacją niemiecką zostały przedstawione w: COHEN (2011), s. 290-295; 354-362; KEGLER (2015), s. 159-166; 180-308.

kunsttexte.de oraz niezawodnemu tłumaczowi – Bartoszowi Sowińskiemu.

Spis literatury

- BARUCKI, Tadeusz: Architektura wojny 1939-1945, 2014, https://sarp.warszawa.pl/sarp_wiedza/architektura-wojny-1939-1945/ (dostęp: 1.08.2019).
- BERNHARDT, Katja: Stil–Raum–Ordnung, Architekturlehre in Danzig 1904–1945. Berlin 2015 (Humboldt–Schriften zur Kunst- und Bildgeschichte 19).
- BERNHARDT, Katja: Hans Bernhard Reichows, Gedanken zur städtebaulichen Entwicklung des Groß-Stettiner Raumes' (1940). Darstellung des Wirkens des Architekten in Stettin 1936-1945 und Analyse der Schrift. Magisterarbeit an der Humboldt-Universität Berlin. Berlin 2003.
- BOLANOWSKI, Tomasz: Architektura okupowanej Łodzi. Niemieckie plany przebudowy miasta. Łódź 2013.
- BIRECKI, Piotr: Sztuka w Toruniu w okresie okupacji hitlerowskiej 1939-1945. Toruń 2011.
- COHEN, Jean-Louis: Architecture in Uniform. Montreal, Paris 2011.
- COOK, Chris, STEVENSON, John: Leksykon historii Europy XX wieku. 1900-2004. Warszawa 2004 (edycja polska).
- DOBESZ, Janusz: Wrocławska architektura spod znaku swastyki na tle budownictwa III Rzeszy, Wrocław 1999 i inne publikacje tego autora; Karolina Jara, Wrocławski waterfront w czasach Trzeciej Rzeszy. Wrocław 2016.
- DURTH, Werner / GUTSCHOW Niels: Träume in Trümmern. Stadtplanung 1940–1950. München 1993.
- DWORK, Deborah, PELT, Robert Jan: Auschwitz. New York, London 2002.
- GÓRZYŃSKI, Makary: Przestrzeń postkolonialna? Gmach Starostwa Powiatowego w Turku i nieureczywistnione projekty przebudowy miasta z okresu okupacji hitlerowskiej na tle XX-wiecznej idei dzielnicy zachodniej, „Konińskie Zeszyty Muzealne”, nr 8. Konin 2013, 63-79.
- GRZESZCZUK-BRENDEL, Hanna: Architektura i budownictwo Poznania w pierwszej połowie XX wieku, [w:] Architektura i urbanistyka Poznania w XX wieku, red. Teresa JAKIMOWICZ. Poznań 2005, 128-141.
- GRZESZCZUK-BRENDEL, Hanna: Miasto do mieszkania. Zagadnienia reformy mieszkaniowej na przełomie XIX i XX wieku i jej wprowadzanie w Poznaniu w pierwszej połowie XX wieku. Poznań 2012.
- GUTSCHOW, Niels: Ordnungswahn: Architekten planen im „eingedeutschten Osten” 1939-1945. Basel, Boston, Berlin 2001.
- GUTSCHOW, Niels, KLAIN, Barbara: Vernichtung und Utopie. Stadtplanung Warschau 1939-1945. Hamburg 1994.
- GUTSCHOW, Niels, KLAIN, Barbara: Zagłada i utopia. Urbanistyka Warszawy w latach 1939-1945. Warszawa 1995.

- JARA Karolina: Wrocławski *waterfront* w czasach Trzeciej Rzeszy, [w:] Roczniki Sztuki Śląskiej, Tom XXV. Red. Bożena GULDAN-KLAMECKA, Piotr OSZCZANOWSKI. Wrocław 2016, 133-152.
- JASKOT, Paul S.: *The Architecture of Oppression. The SS, forced labor and the monumental building economy.* London, New York 2000.
- KEGLER, Karl: *Deutsche Raumplanung. Das Modell der „Zentralen Orte” zwischen NS-Staat und Bundesrepublik.* Paderborn 2015.
- KODYM-KOZACZKO, Grażyna: *Urbanistyka Poznania w XX wieku : przestrzeń, ludzie, idee.* Poznań 2017.
- KRAKOWSKI, Piotr: *Sztuka Trzeciej Rzeszy.* Kraków 1994.
- LESIAKOWSKI, Krzysztof: Hitlerowskie plany przebudowy Sieradza, [w:] *Dzieje Najnowsze*, R. XLVII, 2015, 45-59.
- NEMEC, Richard; *Planowanie i przebudowa „Nowego Niemieckiego Wschodu”. Generalne Gubernatorstwo: Warszawa (1939-1945)*, [w:] *Rocznik Historii Sztuki*, T. XLIII, 2018, 155-184.
- NERDINGER, Winfried (Hg.): *Architektur und Verbrechen: Die Rolle von Architekten im Nationalsozialismus.* Göttingen 2014.
- OMILANOWSKA, Małgorzata: Herbert Böhm – architekt miejski Gotenhafen i jego działalność w Gdyni w latach 1941-1945, [w:] *Porta Aurea. Rocznik Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Gdańskiego*, Nr. 11, 2012, 320-335.
- PARADOWSKA, Aleksandra: „Niedoszły Himmlerstadt”. O niemieckich planach przebudowy Zamościa i Zamojszczyzny, [w:] *Quart*, Nr. 1-2, 2017, 55-78.
- PARADOWSKA, Aleksandra: „Polskie drogi” w niemieckim kraju. Narodowo-socjalistyczna wizja porządkowania polskiej wsi na terenie Kraju Warty / Polish roads in a German land: A national-socialist vision of putting the Polish countryside in order in the Reichsgau Wartheland, [w:] red. Wojciech SZYMAŃSKI, Magdalena UJMA, „Pany chłopy chłopy pany”. *Nowy Sącz* 2016, 72-87; 142-156.
- PARADOWSKA, Aleksandra: „Wyjątkowe zadania” na „nowym niemieckim Wschodzie”. Nazistowska urbanistyka i architektura w Kraju Warty jako element okupacji polskich terenów podczas drugiej wojny światowej, [w:] *„Fikcyjna rzeczywistość”. Codzienność, światy przeżywane i pamięć niemieckiej okupacji w Polsce.* Red. Anna WOLFF-POWĘSKA, Robert TRABA, Katarzyna WONIAK. Berlin 2016, 133-158.
- PERZ, Anna: Paul-Beneke-Jugendherberge, [w:] *Porta Aurea. Rocznik Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Gdańskiego*, R. 7/8 (2009), 396-413.
- POPIOLEK, Małgorzata: „Warschau. Ein Wiederaufbau, der vor dem Krieg begann”, *Dissertation im Rahmen eines Cotutelle-Vertrags an der Technischen Universität Berlin und an der Breslauer Universität*, 2017.
- PSZCZÓŁKOWSKI Michał, DAG Bromberg. *Z dziejów bydgoskiej fabryki materiałów wybuchowych 1939-1945.* Bydgoszcz 2012.
- PURCHLA, Jacek: Hubert Ritter i hitlerowskie wizje Krakowa, [w:] *Rocznik Krakowski*. T. LXXI, 2005, 159-187.
- PUSBACK, Britte: *Stadt als Heimat. Die Danziger Denkmalpflege zwischen 1933 und 1939.* Köln, Weimar, Wien 2006.
- STEINBACHER, Sybille: *Auschwitz: a history*, transl. by Shuan Whiteside. London 2005.

Karolina Jara, Aleksandra Paradowska

- STEINBACHER, Sybille: Auschwitz: obóz i miasto, tł. Viktor Grotowicz. Warszawa 2012.
- TEUT, Anna: Architektura im Dritten Reich 1933-1945. Frankfurt am Main-Berlin 1967.
- URBANIAK, Miron: Zabytkowa stacja kolejowa Gniezno. Od Kolei Górnośląskiej do Planu Otto. Łódź 2010.
- WEIHMANN, Helmut: Bauen unterm Hakenkreuz. Architektur des Untergangs. Wien 1998.
- WIENERT, Annika: Das Lager vorstellen. Die Architektur der nationalsozialistischen Vernichtungslager, überarb. Aufl. Berlin 2018.